

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

І.П. Ющук

МОВА — НАЙБІЛЬШИЙ СКАРБ

Статті

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 811.161.2:371.32
Ю98

Ющук І.П.
Ю98 Мова — найбільший скарб. / І.П. Ющук. — Тернопіль :
Навчальна книга — Богдан, 2020. — 360 с.

ISBN 978-966-10-5656-4

У статтях збірника йдеться про походження й історичний розвиток української мови, висвітлюються питання про її структуру, логіку й закономірності побудови, про зв'язок мови з мисленням, про роль письменників, зокрема Тараса Шевченка, в її збагаченні й утвердженні. Дано деякі рекомендації щодо вивчення рідної мови в школі. Через етимологію знакомили для українців назв та імен розкрито її заглибленість у давнину.

УДК 811.161.2:371.32

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

ISBN 978-966-10-5656-4

© Навчальна книга — Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020

ФЕНОМЕН МОВИ

За даними науки, людина виникла понад два мільйони років тому. Про її появу свідчать рукотворні камінні знаряддя. Первісної людської мови ми, зрозуміла річ, тепер почути не можемо.

Кенійський вчений Луїс Лікі в 1960-х роках в ущелині Олдувай (Танзанія) знайшов останки примітивних людей (17 особин), які вже виготовляли камінні знаряддя й будували житло у вигляді куреня. Їхній вік — 2,6 млн років! Цілеспрямовані трудові дії передбачають наявність у свідомості людини стійких абстрактних образів дій і предметів. Якщо якийсь звуковий сигнал поєднувався з таким образом, то він ставав знаком образу, а відтак знаком самої дії чи предмета; таким чином вже тоді могли з'являтися перші елементи мови — слова-речення.

Російський археолог Юрій Мочанов у 1980-х роках відкрив поблизу Якутська (майже полюс холоду!) стоянку найдавнішої людини з залишками камінних знарядь. Її вік приблизно 2,5–1,8 млн років. Тодішня середня річна температура там була, як стверджують геологи, -10°C . У таких екстремальних умовах люди могли вижити тільки за умови, якщо в них уже був налагоджений розподіл обов'язків (підтримувати вогонь, добувати їжу, вичиняти шкури, виготовляти кам'яні знаряддя тощо), а цього можна було досягти лише за допомогою мови.

Мові, отже, не менше двох мільйонів років. Сотні тисяч років вона супроводить людину, даючи їй змогу вижити й жити. Людина створила мову, а мова зробила її людиною. Завдяки мові людина різко піднялася над тваринним світом. Мова об'єднувала людей

для пошуку їжі, спільної злагодженої праці й самозахисту. Через мову передавався набутий життєвий досвід з покоління в покоління. Мова допомагала людині орієнтуватися в різних, не завжди сприятливих умовах. І основне: мова забезпечувала й удосконалювала мислення людини. Будь-який прогрес пов'язаний з мовою. Усі відкриття, винаходи люди змогли здійснити тільки завдяки мові. На досягненнях мовознавства засновані сучасні дивовижні інформаційні технології. Мова зробила світ людей таким, яким він є.

Тож чи можна уявити сучасне людство чи навіть будь-яку людську спільноту без мови? Чи можна небало ставитися до мови свого суспільства? Звернімо увагу й на те, що всі мови різні й кожна з них пристосована насамперед до природних умов і менталітету народу, який її виплекав протягом тисячоліть. Мова так само конче потрібна людині, як і повітря.

І. УКРАЇНЬСЬКА МОВА ПРОТЯГОМ ТИСЯЧОЛТЬ

Українська мова в доісторичні часи

Українська мова, як і слов'янські взагалі, романські, германські та багато інших, належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Причому, як схильна думати більшість учених, Україна, зокрема її південь, є її прабатьківщиною індоєвропейської мови. “Різні міркування (прямих свідчень нема) дають змогу припускати, що найдавніша індоєвропейська мова формувалась у степових і лісостепових областях між Волгою й Дунаєм” [1], — підсумовує російський філолог Ф. Філін висновки багатьох мовознавців.

Так от, коли українську мову зіставляти з найдавнішими індоєвропейськими мовами, зокрема з латинською, відомою ще з VI ст. до н.е. [2], впадає в очі її, так би мовити, “архаїчність”, тобто наявність у ній великої кількості прадавніх, індоєвропейських елементів, більше, може, ніж у будь-якій іншій із сучасних мов цієї сім'ї. Це може свідчити тільки про те, що сучасна українська мова почала формуватися як така ще в доісторичні часи.

Як відомо, в мові найстійкішою є фонетика. Мова може зникнути, а її фонетичні закономірності, особливості вимовляння звуків і далі проявляються вже в новій мові. У французькій мові фонетика й досі в своїй основі галльська, в англійській — кельтська. Фонетика польської мови різко відрізняється від чеської, українська — від білоруської й російської.

Фонетична система української мови, якість її звуків напрочуд близькі до латинської (і, зауважимо, до іспанської та італійської — її найближчих спадкоємиць). В обох мовах майже однакова система голосних, українська тільки не розрізняє довгих і коротких (це збереглося в сербській мові). Щодо системи приголосних, то в українській на якомусь етапі її розвитку з'явилися парні м'які, африкати й шиплячі, яких у латинській не було. Зате в латинській, як і в українській, була пара **g** і **h**: *genus* “рід” (споріднене з нашим *жона*, *жінка*) і *hostis* “чужинець, ворог” (споріднене з нашим *гість*). Не вже така близькість двох фонетичних систем, незважаючи на часову

відстань між ними в дві з половиною — три тисячі років і на всі ті зміни, що відбулися за той час у них, це просто випадковість, а не вияв якихось спільних тривких мовних законів? Чи це не є свідченням того, що українська мова така само давня, як і латинська?

Українська мова затримала чимало прадавніх граматичних значень та граматичних способів. Це показує знову ж зіставлення її з латинською мовою. І тут треба відзначити, що збігів між цими двома мовами виявляється тим більше, чим давніша латинь береться для зіставлення.

В архаїчній латині (VI–II ст. до н.е.) було вісім відмінків, у тому числі кличний і два місцевих (у класичній, а це вже I ст. до н.е. — I ст. н.е., залишилося їх тільки шість). В українській мові і всі ці відмінки, за винятком одного місцевого, і в основному їхнє значення збереглися. Навіть закінчення в деяких відмінкових формах ті самі. Наприклад, однакове закінчення виступає в називному відмінку однини багатьох іменників жіночого роду: *arena* і *арена*, *summa* і *сума*; у кличному відмінку іменників чоловічого роду: *Brute* і *Бруте*, *Demokrite* і *Демокрите*; у називному множини іменників чоловічого роду: *muri* і *мури*, *numeri* і *номери*; іменників середнього роду: *maria* і *моря*, *potina* і *імена*.

Латинська й українська мови розрізняють три роди: чоловічий, жіночий і середній. І знаменно, що українська мова в більшості випадків в іменниках, успадкованих від індоєвропейської прамови, зберегла навіть той самий рід. Так, однаково до чоловічого роду належать, наприклад, іменники *hortus* “сад” і *город*, *pulvis* і *пил*, *ventus* і *вітер*, *ignis* і *вогонь*, *mensis* і *місяць*, *sucus* і *сік*, *somnus* і *сон*, *fumus* і *дим*, *dolor* і *біль*, *nasus* і *ніс*; до жіночого роду іменники *nox* і *ніч*, *hiems* і *зима*, *mens* “розум” і *пам'ять*, *mors* і *смерть*, *res* і *річ*, *voluntas* і *воля*, *securis* і *сокира*, *lana* і *вовна*, *acies* і *ость*, *crux* “хрест” і *кроква*, *unda* “хвиля” і *вода*, *barba* і *борода*, *casa* “хатина” і *хата*, *rota* “колесо” і *рада* (спільне значення “коло”); до середнього роду іменники *cor* і *серце*, *nomen* і *ім'я*, *aratrum* і *рало*, *semen* “насіння” і *сім'я*, *granum* і *зерно*, *lact* і *молоко*, *vinum* і *вино* тощо. У латинській мові іменник *domus* жіночого роду, в українській *дім* — чоловічого, але, виявляється, і в українській мові він буває жіночого роду: *Куди ж я піду, коли в мене немає своєї дому?* (І. Нечуй-Левицький). І в латинській, і в українській мовах назви річок майже виключно чоловічого роду (в українській мові жіночий рід мають лише назви річок пізнішого походження), назви дерев — переважно жіночого роду.

Ще більша тотожність спостерігається в особових закінченнях дієслів, особливо при зіставленні українських форм з імовірними формами архаїчної латині (у дужках наводяться форми класичної латині):

1. <i>sedeo</i> — сиджу	<i>sedemos (sedemus)</i> — сидимо
2. <i>sedesi (sedes)</i> — сидиш	<i>sedetes (sedetis)</i> — сидите
3. <i>sedeti (sedet)</i> — сидить	<i>sedenti (sedent)</i> — сидять

За час приблизно 2,5 тис років в особових формах дієслів української мови сталися тільки такі суто фонетичні зміни: у другій і третій особах однини та в третій особі множини відпав кінцевий голосний **-i**, але м'якість кінцевих приголосних, викликана вимовлянням цього голосного, залишилася (внаслідок цієї м'якості звук **s** у другій особі однини перейшов у **ш**); відпали кінцеві **s** у першій та другій особах множини; у третій особі множини сполучення голосного з носовим **en** закономірно дало звук **a** з попереднім пом'якшеним (на письмі буква **я**), як це сталося, наприклад, у словах *mentha* — м'ята, *decem* — десять.

Того самого походження суфікс для утворення вищого ступеня порівняння прикметників в українській мові **-иш-** (*новий* — *новіший*, *лівий* — *лівіший*) і в архаїчній латині **-ios-** (*novus* — *novios*, *laevus* — *laevios*). Однаково в обох мовах за допомогою суфікса **-e** творяться деякі відприкметникові прислівники: *bonus* — *bene* і *добрий* — *добре*, *fortissimus* — *fortissime* і *найсильніший* — *найсильніше*. Є чимало спільного в складі й відмінюванні займенників обох мов: *tu* і *ти*, *tibi* і *тобі*, *sibi* і *собі*, *nos* і *нас*, *vos* і *вас*, *mea* і *моя*, *tua* і *твоя*, *sua* і *своя*, *tui* і *твої*, *sui* і *свої* тощо.

Це не запозичення, бо граматичні значення й словозмінні морфеми практично не запозичуються з мови в мову. Наявність же в різних мовах матеріально й функціонально тотожних форм і особливо засобів вираження граматичних значень є надійним свідченням про спільне походження цих мов.

Щодо лексики, то вона дуже нестійка: слова можуть запозичуватися й замінюватись у великій кількості (наприклад, в англійській мові до 55 % запозичено з французької мови, у румунській близько 40 % слів слов'янського походження). Але певна група слів зберігається тисячоліттями: *мати*, *батько*, *брат*, *сестра*, *один*, *два*, *три*, *десять* (латинською мовою *mater*, *pater*, *frater*, *soror*, *unus*, *duo*, *tres*, *decem*) тощо. До цієї групи належить також дитяча лексика. І саме життєво найбільш важливі дитячі слова української мови співвідносяться переважно з латинськими: *тато* і *мама* мають майже одно-

звучні латинські відповідники *tata* і *tamma*, слово *papa* “хліб” споріднене з латинським *panis* “хліб” (у ньому по-дитячому повторено перший склад), *vava* “ранка, болить” своїм звучанням і значенням близьке до латинського *vapulare* “бути побитим, забитися”, *куку* “дивися, шукай” має той самий склад, що й у латинських *occultare* “ховатися”, *oculus* “око”, українське дитяче *кака* “брудне, погане” одного походження з латинським *casare* “випорожнюватися”.

Усі ці факти можуть свідчити лише про одне: українська мова в окремих своїх рисах, елементах почала формуватися ще перед трьома тисячами років — можливо, водночас із латинською, якщо не раніше. Адже українська мова зберегла багато чого, що вже класична латинь утратила.

1. Филлин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л.: Наука, 1972. — С. 6. 2. Див.: Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. Перевод с франц. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1949; Тронский И.М. Очерки из истории латинского языка. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953.

Українська мова часів слов'янської єдності

До VI ст. н.е. слов'яни займали територію між Карпатами й середньою течією Дніпра. Це були на той час різні племена зі своїми діалектними мовними особливостями. Коли ж сюди насунули зі сходу кочові тюркомовні авари (у літописі — обри), частина слов'янських племен, рятуючись від них, подалася на південь, частина на захід.

Коли предки сучасних сербів і хорватів переселилися на Балкани, вони понесли з собою багато спільнослов'янських елементів, властивих і сучасній українській мові. Хоч за майже п'ятнадцять століть в обох мовах сталися певні зміни, зокрема сербська й хорватська мови зазнали впливу мови попередніх жителів Балкан — іллірійців, але й тепер дуже відчутна їхня мовна близькість, успадкована з тих давніх часів.

Дуже близька фонетика української і сербської та хорватської (обидві останні майже тотожні) мов. Зокрема, в сербській мові (і, зрозуміло, в хорватській) перед звуком *е* приголосні вимовляються так само твердо, як в українській: *недеља* “неділя”, *весело*. Не пом'якшуються приголосні також перед звуком *и*: *личити* “личи-

ти”, *тихи* “тихий”. У деяких діалектах хорватської мови так само, як і в українській, на місці колишнього звука **ѣ** вимовляється **i**: *lito* “літо”, *dilo* “діло”, *rika* “ріка”. Отже, ці фонетичні особливості повинні були бути вже і в тих говорах, від яких відділилися сербські і хорватські племена і які стали основою української мови.

Багато спільного є у відмінюванні іменників, які в обох мовах однаково діляться на чотири відміни. Зокрема, в давальному й місцевому відмінках однини іменників I відміни відбувається чергування **г, к, х** із **з, ц, с**: у сербській мові *нога* — *нози*, *рука* — *руци*, *муха* — *муси*. Однаково звучить кличний відмінок в обох мовах: у сербській мові *Иван* — *Иване*, *орач* — *орачу*, *сестра* — *сестро*, *сестрица* — *сестрице*, *лекар* — *лекару*, *друг* — *друже*, *јунак* “герой” — *јуначе*. Іменники IV відміни у сербській мові, як і в українській, приймають суфікс **-ет-** (фонетичний відповідник українського **-ат-**): *теле* “теля” — *телета*, *телету* і т.д.

З усіх слов'янських мов лише в українській і сербській (хорватській) мовах та ще в словенській (а також в іспанській та італійській, найближчих спадкоємницях латинської) дієслова в першій особі множини дійсного способу мають кінцівку **-мо**: *читајемо*, *чујемо*, *оремо*, *ходимо*, *стојимо*. Майже однаково в обох мовах змінюються дієслова в наказовому способі, наприклад, у сербській (і хорватській): *пиши*, *пишимо*, *пишите*; *чекај*, *чекајмо*, *чекајте*. Однаково в них творяться дієприслівники, наприклад, у сербській мові: *хвалећи*, *похваливши*.

Чимало слів, які, здавалося б, є специфічно українськими, зустрічаємо також у сербській (хорватській) мові в майже однаковому звучанні і з тим самим значенням. Ось для прикладу деякі сербські слова: *вабити*, *вир*, *гај*, *каљужа*, *квочка*, *китица*, *кожух*, *кољиво* “коливо”, *кота* “кітва”, *крок*, *кут*, *каљати*, *клекнути* “клякнути”, *кудити* “гудити”, *куњати*, *крчки* “крихкий”, *кутњи* (*зуб*), *мршав* “миршавий”, *наопако* “навпаки”, *поготово* “поготів”, *снага*, *треба* і т.п. Такі самі, як і українські, назви місяців у хорватській мові мають, проте, інше значення: *травањ* — це “квітень”, *липањ* — “червень”, *српањ* — “липень”, *листопад* — “жовтень”, але *сечањ* — “січень”.

Усе це незаперечно свідчить, що вже в VI ст. (коли серби й хорвати переселялися на Балкани) мова наших предків мала багато тих специфічних рис, які становлять визначальні особливості сучасної української мови. Це була вже українська мова, хоч так вона, зрозуміла річ, тоді ще не називалася.

Українська мова часів Київської Русі

Коли 988 р. в Україні було прийнято християнство, Володимир Великий, як записано в літописі, “нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на учение книжное”. Зрозуміла річ, дітей князів, бояр, дружинників, купецтва, священників навчали в цих школах не мови смердів, а церковнослов’янської (тодішньої болгарської), якою були написані богослужбові книги, привезені з Болгарії. І перші вчителі були, очевидно, болгари. Родовиті учні опановували ту мову одні краще, інші — гірше, але вже між собою, щоб відрізнитися від простолюдня, спілкувалися якщо не чистою церковнослов’янською, то церковнослов’янсько-українським суржиком (зразок такої мови подав І.Котляревський в образі возного з “Наталки Полтавки”).

І це для феодального суспільства було звичним явищем, коли верхи говорили однією мовою, низи — іншою: в Англії феодальна знать розмовляла французькою мовою, у Франції — латинською, у Литві — німецькою, у Росії — французькою, в Україні (пізніше) — російською або польською, аби не “мужицькою”.

На землях, завойованих київськими князями до прийняття християнства, утверджувалася ще українська, або, як її тоді називали, руська, мова з усіма її граматичними й лексичними особливостями. 983 р. Володимир Великий ходив на литовське плем’я ятвягів (сучасна Берестейщина) і підкорив їх. Нащадки ятвягів і досі говорять українською мовою, і їхній діалект ближчий до наддніпрянської говірки, ніж, скажімо, чернігівський. Ще раніше русичами були завойовані інші литовські племена на північ від Прип’яті, з яких згодом сформувалася білоруська народність (а в українській народній пам’яті вони так і залишилися литвинами — таку назву білорусів зафіксовано зокрема й у “Словарі української мови” Б.Грінченка). Тож білоруська мова в галузі граматики й лексики надзвичайно близька до української. І старослов’янізми в ній трапляються дуже рідко, як, до речі, і в українській. Тільки фонетика великою мірою зберегла литовсько-латвійські риси: дзекання, цекання, акання, м’яку вимову. Завоювання ж угро-фінських племен, де тепер Росія, відбувалося головним чином після прийняття християнства: Суздаль — близько 1024 р., Ярославль — 1071 р., Рязань — 1095 р., Владимир на Клязьмі — 1108 р., Твер — 1135 р., Москва — 1147 р. Священики, посадники, тивуни, дружинники несли сюди мову свого середовища, а не простонародну. Звідси в російській мові — не тільки книжній,

а й розмовній, побутовій — така велика кількість старослов'янizmів, фонетичних, морфологічних і лексичних. Старослов'янizми не привнесені в неї з книг, як це пояснюють деякі мовознавці (бо чому ж тоді українська мова не прийняла їх так щедро?), а становлять її первісну основу, органічні в ній.

З прийняттям християнства церковнослов'янська мова стала літературною мовою Київської Русі. Нею пишуть державні документи, літописи, проповіді, твори (найдавніші пам'ятки, писані живою, українською мовою, з'являються тільки в XVI ст. — записи народних пісень — та на початку XVII ст. — інтермедії Я. Гаватовича, вірші). З часом церковнослов'янська мова видозмінюється — нагромаджує в собі дедалі більше місцевих рис, і все-таки в своїй основі вона залишається церковнослов'янською, далекою від народної. Цією мовою написано і “Повість врем'яних літ”, і “Слово о законі і благодаті”, і “Руську правду”, і “Слово о полку Ігоревім”, і багато інших творів давньоукраїнської літератури. Останній в Україні нею писав Г. Сковорода. Тож судити за цими текстами про народну мову часів Київської Русі в усій її повноті — це все одно що за творами М. Гоголя чи В.Короленка скласти уявлення про українську мову XIX — початку XX ст.

Як зазначав Л. Булаховський, “традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлення думки — все це у великій мірі закриває від нас живу стихію південноруської [тобто української. — *І.Ю.*] мови того часу, даючи їй виступити на поверхню лише більш-менш випадково” [1].

Люди, які писали чи переписували книги, не могли повністю відгородитися від навколишньої народної мовної стихії, і в них мимоволі під її впливом проскакували описки, помилки. На перших порах, коли вчителі були з Болгарії і грамотність була набутком вузького кола людей, це траплялося рідше. Пізніше відхилення від норм церковнослов'янської мови почастишали. Але це аж ніяк не означало, що саме в цей час щось змінилося в живій, народній мові — це явище могло вже до того існувати століттями. Взагалі, мова змінюється сама по собі дуже повільно: понад 150 років минуло від появи Шевченкового “Кобзаря”, а що змінилося за цей час в українській мові, зокрема у фонетиці чи граматиці? То чого б мова мала докорінно змінитися за 500 чи навіть 1000 років? До речі, як стверджують спеціалісти, мова “Божественної комедії” Аліг'єрі Данте, хоч цей твір писаний майже 700 років тому, дуже мало відрізняється від сучасної італійської, як

і мова поеми Шота Руставелі “Витязь в тигровій шкурі”, якій приблизно 800 років, мало чим відрізняється від сучасної грузинської. “Сучасний ісландець легко читає й розуміє все, що було написано в XIII ст.” [2].

Про те, що в Київській Русі простий люд і, безперечно, ще Володимир Великий та Ярослав Мудрий разом зі своїми боярами розмовляли українською мовою, свідчать ті безумовно українські форми слів, слова, вислови, що то тут, то там проскакують крізь церковнослов’янщину в тодішніх текстах.

Одним з найдавніших, писаних у Києві текстів, що зберігся до нашого часу в своєму первісному вигляді, є Ізборник Святослава 1073 року [3]. Це копія з болгарського оригіналу. І все-таки український переписувач примудрився наробити чимало помилок (чи не під диктовку він писав?). У кількох словах замість закономірної в церковнослов’янській мові букви **ѣ** він ужив букву **и** (українське **і**): *нимая, симя, исцили, видома, пламениє* (тобто *пломеніє*), *въ вѣри* (замість *въ вѣрѣ*) — і навпаки: *прѣведуть* (замість *приведуть*); отже, буква **ѣ** уже тоді тут позначала звук **і** чи близький до нього звук; сплутував **и** з **ы**: *выны* (замість *вины*), *трызны* (замість *тризны*), *просты* (замість *прости*), *помыслы* (замість *помысли* — наказовий спосіб); написав *чоловъка* (замість *человѣка*), *Илля* (замість *Илия*), *жития* (замість *житие* — називний відмінок), *ходъ* (замість *годъ* — так він передав український фрикативний звук **h**), *прауда* (так переписувач передав короткий український звук **ў**); *он є събравъ, є давъ, уставивъ* (замість *събралъ, далъ, уставилъ*), *пъемо* (замість *пиємъ*), *помагає* (замість *помогаєтъ*), *роспытовати* (замість *распытьвати*, тобто *розпитувати*) тощо.

У складеному за болгарськими зразками українським автором Ізборнику Святослава 1076 р., оригінал якого теж зберігся до нашого часу, є чимало українських слів (крім тих, що спільні для української та церковнослов’янської мов): *ворогъ* (вжито один раз, а 21 раз написано *врагъ*), *морокъ, полонъ, полоньники* (сучасне *полоненики*), *вѣтрила, лука* (“ділянка, поросла травом”), *краса, свита, гърньць* (*горнець*), *въчинити, сваритися, дивися, лишися*.

Важливим найдавнішим свідченням про мову Київської Русі є графіті (видряпані написи) на стінах Київської Софії, виявлені С.Висоцьким у 60–70-х роках XX ст. [4]. Походять вони з XI–XIV ст. (будівництво собору було завершено 1037 р. за часів Ярослава Мудрого). Ці написи, як правило, дуже лаконічні і являють собою пере-

важно молитовні звернення до Бога та святих з різних приводів. Зрозуміло, що й лексика, використана в них, обмежена невеликим колом понять. Написані вони церковнослов'янською мовою: вживається тільки займенник *азь*, у прикметниках скрізь виступає закінчення **-аго** (*зълаго, гръшинаго*), вживаються форми *помози* (наказовий спосіб), *храбрый* тощо. Але важливо те, що їх писали різні люди, які не завжди досконало володіли церковнослов'янською мовою й тому мимоволі використовували простонародні слова й форми слів.

Насамперед впадає в очі те, що майже всі чоловічі імена в давальному відмінку мають закінчення **-ові, -еві**: *Ставърови, Петрови, Дъмитръви, Павълови* (XI ст.), *Дмитрови, Фролови, Феодорови, Василеви, Павлови, Борисови, Иванови, попови Ивану* (XII ст.) і т.д. Цікаво відзначити, що автори написів, щоб уникнути одноманітності, поряд вживали й форми на **-у**, або в записі з XIII ст.: *помози... Павлу, Семънови, Кузови*. У звертаннях послідовно вживається кличний відмінок: *святый Фоко, свята Софис и святый Онуфрис, Андрониче, небоже*. Вживаються чоловічі імена на **-о**: *Михалько, Марко* (XI ст.), *Дмитро* (XII ст.), *Гаврило*. Двічі наводиться ім'я *Володимир*, в XI і XII ст., і обидва рази з повноголоссям **-оло-**. У XIII ст. зафіксовано форму імені в давальному відмінку *Или (рабу своему Или)* — автор, безперечно, вимовляв тут подовжений м'який приголосний: *Іллі*. Звертає на себе увагу форма орудного відмінка *имямь* (XII ст.) замість церковнослов'янської форми *именьмь*.

Щодо інших українізмів, що трапляються в написах, то ще можна назвати такі. У XII ст. один з авторів утворив присвійний прикметник від імені *Янька* цілком за правилами сучасної української мови: *Яньчынъ* (а записав, звичайно, так, як тоді було прийнято). У написах з XIII ст. подибуємо сучасну форму дієслова в минулому часі чоловічого роду з суфіксом **-в**, а не **-л**: *азь моливъ*. Поряд з *помилуй мя* в XIII ст. трапилося також *помилуй мене*. В XI–XII ст. зустрічаються цілком сучасні українські слова в сучасному звучанні: *хрест, не хотячи, гет* (тобто *геть*), *порося, тряся* (народна назва хвороби) тощо.

Багатий і переконливий матеріал про український характер мови Київської Русі дають новгородські берестяні грамоти XI–XV ст., яких виявлено й опубліковано близько 700. Це переважно приватне ділове листування, що стосується різних господарських справ, інші короткі записи й замітки [5].

Новгород заснували десь на початку IX ст. вихідці з України (можливо, з Деревлянської землі), які тут підкорили собі угро-фінські племена. Новгород деякий час входив до складу Київської держави, князями в ньому були Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Мономаховичі. Навіть після 1136 р., коли Великий Новгород став незалежною республікою, він підтримував тісні зв'язки з Києвом, а згодом з Литовською державою, у якій важливу роль відігравала Русь-Україна і державною мовою була українська мова (звичайно, тогочасна книжна, не простонародна). Тільки повний розгром Новгородської республіки Москвою 1478 р., фізичне винищення й депортація новгородців та заселення міста вихідцями з Московії остаточно обірвали зв'язки Новгорода з Україною і змінили мовну ситуацію в ньому та навколо нього [6].

Новгородські берестяні грамоти писані церковнослов'янською мовою (бо ж у школі тут, як і в Києві, навчали тільки цієї мови і цієї мовою), але крізь неї ще більшою мірою, ніж у графії Київської Софії, пробиваються суто українські елементи.

Від початку XII тут спостерігається написання **и** замість **ѣ**: *тихъ* (замість *тѣхъ*), *тоби*, *съби*, *мни* “мені”, *на Мовозери* (замість *на Мовозерѣ*), *на Княжоострови*, *дѣви ногати*, *нимечкий* (новгородці під впливом угро-фінського субстрату змішували звуки **ц** і **ч**), *клить*, *подоклить*, *дижя*, *помитка*, *дидѣ*, *михъ*, *сино*, *на рицици* “на річці”, *на рики*, *не смиємъ*, *еси велиль*, *роздилиль*, *диялось*, *прихавъ*, *ихалы*, *поихалы*, *не надийся*, *сидити*, *ото всихъ селянъ*, *отъ всихъ сиротъ* тощо. Навіть якщо й писалася буква **ѣ**, то вона читалася як **і**: *Харѣтон*, *Грѣгори*, *Мѣкѣфора*, *Василевъ*, *великѣ* “великі”, *говорѣ* з *нѣми самѣ* і т.п. (У селах біля Новгорода ще й тепер можна почути *дід*, *сіно*, *ріка*.)

У новгородських берестяних грамотах, як і в написах з Київської Софії, трапляються сплутування голосних **и** та **ѣ**: *синоу* “синові” (XII ст.), *синови*, *сир*, *рибою*, *нине*, *ми тоби*; перехід **е** після шиплячих в **о**: *чого*, *чоловѣкъ*, *жона моя*, *чоломѣ*; м'який звук **ц**: *отѣць* “отець”, *куницю*, *сороцицю*, *пшеници*; префікс **роз-**: *роздилиль*, *розумно*.

Щодо відмінкових форм, то зокрема іменники в звертаннях стоять переважно в кличному відмінку: *куме*, *осподине*, *Онсифоре*, *дѣво*; іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають закінчення **-ові**, **-еві**: *къ Стоянови*, *синови*, *къ Васильви* (звук **е** іноді передається буквою **ѣ**), *мужеви*; у родовому відмінку однини в імен-

никах чоловічого роду трапляється закінчення **-у** там, де мало б бути **-а**, як і в сучасній українській мові: *гороху, пудь меду, горсти лону, воську, шолку, дару, лову*. Прикметники в родовому відмінку однини чоловічого роду мають майже виключно закінчення **-ого** (отже, воно так і вимовлялося): *доброго, великого, жолтого*; рідко закінчення **-аго**: *луцьшаго*. Трапляються такі українські форми займенників: *тоби, мни* (форма *мні* була поширена в Україні ще в XIV — XVII ст.), *от нього, к ньому, с тьми, на тыхъ, хто, с кимъ, с тьми, на тыхъ, ничимъ*.

Явно український характер мають багато дієслівних форм: *буде война, а ми его не хъtimo, а грамоту с тобою спишемо, молотимо да сыплемо, язъ къ тоби беростъ написавъ, пришьлить, възмить*. Дієслова в 3-й особі множини вживаються переважно з кінцевим м'яким **-ть**: *а земля сама ся окупить, рожь продають, челомъ бьють*.

Імена новгородців звучать переважно як сучасні українські (тут завчена книжна церковнослов'янська мова дає себе знати якнайменше): *Олекса, Олексий, Олександр, Онисимъ, Олисей, Остафий, Олена, Микыта, Микыфор, Михайло, Марко, Василь, Василко, Юрко, Иванко, Пан[ъ]ко, Рад[ъ]ко, Степанецъ, Федорець, Данилець, Яковецъ, Костянтинъ, Хръстина*. То тут, то там в берестяних грамотах прохоплюються слова, характерні саме для української мови: *господыня, господарь, батко, паробокъ, наимить, господа* “домівка”, *година, кожухъ, свита, сорочиця, глекъ, соромъ, досыть, куды, абы, та* (сполучник) тощо.

Чимало подібних українізмів трапляється також у Новгородській кормчій, Новгородському літописі, новгородських грамотах. Це не просто діалектні явища, а прояви тої самої протонародної мови, якою розмовляли не тільки в Києві та навколо нього, а й у Новгороді, зрозуміло, з певними особливостями, зумовленими місцевим мовним субстратом.

Безперечно українським є напис “*коваль Людота*” на мечі з XI ст., знайденому на Полтавщині, як і значною мірою напис на келихові чернігівського князя Володимира Давидовича, зроблений не пізніше 1151 р.: “*А се чара кня[зя] Володимирова Давыдовча, кто из нее пь тому на здорвье а хваля Бога своего осподара великого кня[зя]*”.

Тим часом такі визначні твори Київської Русі, як “Повість врем'яних літ”, “Руська правда”, “Слово о законі і благодаті” Іларі-

она, “Повчання” Володимира Мономаха, “Слово о полку Ігоревім” тощо, не завжди можуть бути цілком достовірними свідченнями про мову часів Київської Русі, оскільки вони дійшли до нас не в оригіналі, а в значно пізніших копіях. А про те, які мовні зміни могли вносити в них переписувачі, можна судити, зіставивши, наприклад, ту саму розповідь з “Повісті врем’яних літ” під роком 6505 (997) за найдавнішим Лаврентіївським списком 1377 р. та другим відомим Іпатським списком з початку XV ст. Між першим і другим списками є такі розбіжності (першими подано слова за Лаврентіївським списком, другими — за Іпатським): *из города — из града, гладь — голодь, единь — одинь, старець — старць, хотятъ — хотять, хочете — хочете, и я — и азъ, колодязь — кладезь, престояти — перестояти* і под. І навіть у тому самому списку ті самі слова могли писатися по-різному. Наприклад, у розглядуваному уривку в Лаврентіївському списку поряд із формою *городъ*, вжитою 8 разів, 5 разів ужито форму *градъ*; поряд із формою *гладъ* є також форма *голодь*, як і в Іпатському списку, де поряд із *градъ* виступає слово *горожани*, а поряд із *голодь* вживається *гладъ* тощо. Отже, переписувачі не тільки копіювали оригінал, а й прилагоджували його якоюсь мірою до сучасної їм мовної ситуації. Оригінал же, якщо судити за його граматичним ладом, лексикою, був написаний таки церковнослов’янською мовою.

Інше враження справляє список “Слова о полку Ігоревім”, опублікований 1800 р. Поема, як вважають вчені, складена в 1185–1187 рр., а відомий список її зроблено, можливо, в XV–XVI ст., під час так званого другого південнослов’янського впливу, коли в текстах посилено виправлялися відхилення від церковнослов’янської мови. “Слово о полку Ігоревім” теж, очевидно, виправлене. На таку думку наштовхують ті поодинокі, мабуть-таки, недогляди, пропуски “помилки”, які трапляються в ньому. Наприклад, в усьому тексті послідовно вживається церковнослов’янська форма імені *Владимиръ*, але один раз — *Володимиръ* (до речі, і в “Повісті врем’яних літ”, і в інших найдавніших пам’ятках виступає майже виключно форма *Володимиръ*, *Володимеръ*); так само скрізь — *храбрый*, і раптом: *хороброе гнъздо*; п’ять разів слова *дъвиця*, *дъва* подані через *ѣ*, а шостий — через *и*: *красною дивицею*; через *ѣ* написані слова *полетѣти*, *одолѣти*, *разумѣти*, але через *и*: *помолодити* (*А чи диво ся братіє стару помолодити?*), а мало би бути: *помолодѣти*; дев’ятнадцять разів ужито в родовому відмінку однини прикметників закінчення *-аго* (*стараго*, *великаго*), а двадцятий раз проскакує *-ого*: *поганого*

Кощя; вісім разів префікс **раз-**, **рас-** написано через **а**, а дев'ятий — через **о** (не під наголосом): *рострълявьъ* (1-га особа двоїни); у двох третіх випадків (65 разів) у кінці дієслів 3-ї особи однини й множини стоїть **-тъ** (*кличеть, велить*), але в решті випадків (31 раз) виступає **-ть**: *комони ржуть за Сулою; звенить слава в Києвъ; трубы трубять в Новъградъ; стоятъ стязи в Путивльъ*.

Зовсім не церковнослов'янські й такі вислови, слова та форми слів: *лисици брешуть на щиты, другаго дни велми рано, дѣти бѣсови* (треба мати на увазі, що буква **ѣ** читалася як **і**), *уже бо братіє невеселая година вѣстала, уже княже туга умъ полонила, заступивъ королеви путь, подѣ тыи мечи харалужныи, загородите полю ворота, оксамиты, кожухы, стягъ, звонячи в прадѣднюю славу, гримлють* тощо.

Автор “Слова о полку Ігоревім” — якщо не воїн, то людина, що оберталася в середовищі воїнів, які стояли ближче до простолюддя, ніж князі, бояри чи ченці. Тому в цій високомайстерній поемі народна мовна стихія повинна була відбитися більшою мірою, ніж у будь-якому іншому творі тих часів. Так і сталося. І ті елементи, що виходять за межі церковнослов'янщини (цією мовою мусив користуватися, як і всі освічені люди того часу, також автор “Слова о полку Ігоревім”), мають безперечний український характер. [Мимоволі виникає думка, що в тексті давньої поеми українські слова і словоформи, які там були, зумисне було замінено церковнослов'янізмами, щоб мову “Слова” наблизити до російської, а потім список було знищено, як це, за наказом Катерини II, тоді чинили з багатьма давніми українськими документами!]

Деякі, хоч і дуже скупі, відомості про мову Київської Русі є в іноземних авторів. А.Гаркаві в дослідженні “Об языке евреев, живших в древнее время на Руси...” [7] наводить, крім інших, такі факти.

Єврейський теолог Соломон Іцхакі (1040–1105) в коментарі до П'ятикнижжя вживає слово *шнір* і пояснює: “*Шнір* означає *сніг* мовою ашкеназі [ашкеназі — назва євреїв, що жили в Київській Русі. — І.Ю.] і мовою ханаанською [тобто руською. — І.Ю.]”. Коли вимовити це слово з гаркавим **р**, то воно звучатиме майже так само, як українське слово *сніг*. Отже, уже принаймні в другій половині XI ст. в народі звук, що в церковнослов'янській мові позначався буквою **ѣ** (*снѣгъ*), промовляли як **і**, а звук, що позначався буквою **г**, промовляли як **н**, а не як **г**, тобто так, як і тепер в українському слові *сніг*.

Інший єврейський теолог Ісаак бен-Моїсей (писав у 1240–1260 рр.) у коментарі до Талмуду дає таке пояснення: “... дерева (або колоди), зв’язані у великій кількості, що в Біблії називається *рафсодот*..., по-німецькому *влоц* (*Floss*), а ханаанською мовою *нілт*”. Тут переписувачі, безумовно, переставили місцями другу і третю букви — має бути: *нілт*. Виходить, що чергування *о* з *і* в українській мові відбулося не пізніше середини XIII ст., а не аж у XV ст., як це засвідчують найдавніші українські пам’ятки.

Найкраще відбили мову ще дохристиянської Русі українські народні пісні, яких записано досі, як стверджують вчені, понад 200 тис. (щоб створити таку кількість їх, потрібно було не одне тисячоліття). Відразу слід зазначити, що народні пісні не перекладаються, вони можуть лише редагуватися, доповнюватися або скорочуватися. Але ось ця щедрівка, яку й тепер співають з 13 на 14 січня в Доброгостові Львівської області, не редагувалася:

Чи спиш, чи чуєш,
Господаречку,
У своїм домочку
На Новий рік, на Новий рік?
Підем орати, підем сіяти
Яру пшеницю
На Новий рік, на Новий рік.

На перший погляд незрозуміло, як це можна сіяти яру пшеницю в січні. Але річ у тім, що на Русі до прийняття християнства Новий рік зустрічали не в січні, а наприкінці березня, коли й справді можна починати весняну сівбу. Володимир Великий початок року переніс на вересень, і тільки в середні віки цю подію стали відзначати першого січня. А колядка залишилася без змін.

Такою ж давньою, дохристиянською є й ця купальська пісня, записана на Івано-Франківщині й відома в інших краях України:

Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.
Гей, Ладо! А ти, Перуне,
Дай дочекати Ладі Купала.

Усе тут — і особливий ритм, й імена поганських божеств — старовинне, тільки не мова.

Можливо, ще давніші погляди наших предків відбиває ця веснянка, записана на Волині:

Ой ти, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир'їчка вийшов?
— Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав,
З правої ручейки й ключики видав,
З правої ручейки — літо відмикати,
З лівої ручейки — зиму замикати.

У цій пісні, як і в попередніх, відбилосся світобачення наших далеких пращурів у всій своїй первозданності: і уявлення про сонце як Ладове око, що поринає у воду й виринає з неї; і переконання, що на зиму пташки ховаються під річку, де був вирій, тобто рай (адже первісний корінь у слові *річка* — **рі** ← **р̄** ← **рай**), туди не треба було відлітати, туди просто заходили і звідти виходили; і поділ року на зиму, літо й осінь (без весни). Давність цієї пісні, як і багатьох інших, не тільки наведених тут, безперечна. А мова їхня — природна, жива, ніби вони недавно складені. Передусім народна пісня й допомагала вижити українській мові наперекір усім злигодням, що випадали на її долю. Вона супроводжувала людину від народження до самої смерті.

Показово, що російська народна творчість подібних пісень не знає. Угро-фінські племена (меґя, мурома, меґеря, перм, голядь, юґра, весь та ін.), які склали ядро майбутньої Росії, втративши свою мову, втратили й колишню творчість. Народні пісні в новій мовній оболонці виникали тут уже в умовах панування християнської ідеології. Прийшли слов'янські колоністи, насамперед дружинники, що принесли сюди церковнослов'янсько-українську мовну суміш, новою мовою могли створити лише билини — імена їхніх персонажів (*Ілля, Нікітич, Альоша Попович*) уже явно християнські.

Українська мова виникала тисячоліттями. Її основні елементи були започатковані ще в часи, співвідносні з виникненням латинської мови, або й раніше. У VI–VII ст. вона вже мала окреслено сучасні обриси, [про що засвідчує зіставлення її з іншими слов'янськими мовами] [8]. Ще до створення Київської держави українська мова опанувала великі простори центрально-східної Європи. Нею розмовляло населення Київської Русі.

Звичайно, за цей тривалий час українська мова зазнавала різних сторонніх впливів. Для неї не минулися безслідно і грецька колонізація Чорноморського узбережжя, і нуртування скіфських племен

у VII ст. до н.е. — II ст. н.е., і вторгнення готів на південь України в III–IV ст., й існування могутньої гунської імперії в IV–V ст., і жорстоке панування тюркомовних аварів (літописних обрив) у VI–VIII ст., і зіткнення з хозарами, уграми, печенігами упродовж VIII–X ст. Щось в українській мові залишилося від мов цих народів і племен. Щось привнесли в неї церковнослов'янська, польська, російська мови. Це лише збагатило її, але не зруйнувало. Ніякі впливи й лихоліття не могли порушити її цілісності, стрункості.

Українська мова зараз одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу. Вона має багатющий запас слів, розвинену синоніміку, чіткі, добре відшліфовані фонетичну й граматичну системи. Ще 1834 р. російський академік І.Срезневський у статті “Взгляд на памятники украинской народной словесности” зазначав, що українська мова “є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості й багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, мальовнича”.

Не можна тут не згадати і слів відомого російського історика XIX ст. В.Ключевського, що їх цитує Н.Полонська-Василенко в своїй “Історії України” (т. I): “Уявіть собі, що Київ не був би взятий і зруйнований татарами... Київ залишився б столицю першої великої руської держави... Офіційною мовою стала б не суміш старослов'янської та фінської мов, а слов'янсько-українська. Український письменник Гоголь не мусив би писати російською мовою, а Пушкін писав би українською”.

-
1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — С. 43. 2. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. — М.: Изд-во Российского открытого ун-та, 1995. — С.238. 3. Див.: Мещерский Н.А. Взаимоотношения Изборника 1073 г. с Изборником 1076 г. // Изборник Святослава 1073 г.: Сборник статей. — М.: Наука, 1977. 4. Див.: Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской. (По материалам граффити XI–XVII вв.). — К.: Наукова думка, 1976. 5. Див.: Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1953–1954 гг.). — М.: Изд-во АН СССР, 1958; Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1956–1957 гг.). — М.: Изд-во АН СССР, 1963; Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962–1976 гг.). — М.: Наука, 1978. 6. Див.: *Энциклопедический сло-*

варь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. — Спб, 1897. — С. 244–250. 7. Див.: Гаркави А.Я. Обь языке евреевъ жившихъ въ древнее время на Руси и о славянскихъ словахъ встрѣчаемыхъ у еврейскихъ писателей. — Спб, 1865. [8. Див.: Ющук І.П. Словник української мови VI століття. — К.: Вид-во КиМУ, 2017.]

Дивослово. — 1995. — № 1. — С. 27–33.

Корені нашої мови

Висловлювання, з яких почну розмову, заяложені й тупоумні. Автор їх, як написано у Вікіпедії, — політтехнолог, письменник, публіцист, блогер, закінчив уже в незалежній Україні Київський національний університет імені Тараса Шевченка, працював аналітиком в центральних структурах виконавчої влади України (!), після Революції гідності втік у Пітер. Свою маячню він підписує як Андрей Ваджра, визнає себе малоросом.

Ось кілька шматків з його писань в Інтернеті (цитую в оригіналі, щоб не бруднити української мови): “Что такое малорусское наречие? Это — древнерусский язык средневековой Руси, обильно разбавленный в последствие польскими заимствованиями. Это наречие села, бытового общения русских холопов Речи Посполитой, естественным образом перенявших в течение нескольких столетий слова и обороты из языка своих господ”. І ще: “На самом деле тот язык, который мы теперь называем литературным “украинским”, начал создаваться где-то в середине XIX века польско-малоросскими украинофилами... Полякам и малорусским сепаратистам для “разбудовы” отдельной украинской нации и государства был необходим отдельный язык, максимально не похожий на русский... Нет никаких следов и даже намеков на существование украинского языка глубже второй половины XIX века”. І вже зовсім ні в тин ні в ворота: “Ни Котляревский, ни Шевченко и слухом не слыхивали про “українську мову”. А если бы узнали о ней, то, скорее всего, перевернулись бы от досады в гробах, так как они писали не на украинском языке, а на малорусском наречии”.

Діагноз: великоросійська імперська манія — хвороба, на жаль, досить поширена і в Україні.

Добрі люди можуть запитати, а чи треба популяризувати таке безглуздя, досить того, що воно Інтернет запаскуджує (“Правда о происхождении украинского языка”, “Ukraine: миф “украинского

языка” тощо). Справді, що так. Але не кожен, прочитавши в Інтернеті цю бредню, покрутить пальцем біля скроні. Он обізвешся до суржикомовної дами біля ятки з хлібом, що наш хліб не “український”, а *український*, і ми не “українці”, а *українці*, то вона й насиплеться: “Що ви з тою своєю мовою? Какаая різниця?” Дама, мабуть, теж якийсь український університет чи інститут кінчала.

Щодо мови, якою писав Тарас Шевченко (до речі, він майже все своє доросле життя був відірваний від України), то він чітко про це сам висловився ще 1847 року: “А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У них народ і слово, і в нас народ і слово”. На пораду москалів, що було б краще йому перейти на їхній язык, Тарас Григорович відповів 1841 року: “Спасибі за раду. Теплий кожух, тільки шкода — Не на мене шитий, А розумне ваше слово Брехнею підбите”.

Наша мова не вчорашня, і ніким вона нам не дана, і ні в кого не позичена. Її тисячоліттями творили й боронили наші предки.

Ще за 224 роки до “Енеїди” Івана Котляревського, 1574 року, безіменний кобзар склав думу про трагічну загибель гетьмана Івана Свіржевського чистою українською мовою (її в незміненому вигляді подав відомий історик М.І. Костомаров):

Як того пана Івана,
Що Свірговського гетьмана
Та як бусурмани піймали,
То голову йому рубали,
Ой, голову йому рубали
Та у сурми вигравали,
З його глумовали.
А з низу хмара стягала,
Що воронів ключа набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумовала,
Свого гетьмана оплакала.

В інтермедії Якова Гаватовича 1619 року “Кіт у мішку” (за 179 років до “Енеїди” Івана Котляревського) Климко звертається до Стецька не якою мовою, а українською: “Що ти тут, побратиме, собі поробляєш? Кажі мені, як живеш та як ся маєш?”

А ось записана майже дослівно емоційна промова козака на січовій Раді 1658 року (за 140 років до “Енеїди” Івана Котляревського): “А бодай ніхто не діждав, щоб Виговського з булави запорозької

зкинули: ані цареві, ані тобі, воєводо, козаки нічого ні зділали, щоб ви право наше козацьке — обирати гетьмана — у нас видерли; Виговський головою важив, нас з тяжкої неволі лядської визволяючи; всі при нім умирати, із ним жити готовисьмо; то вся Україна: полковники, осаули, отамани, сотники і чернь — поприсягаємо!” Це що, польська чи російська мова (“русский язык”)? Звернімо увагу й на те, що в обох давніх козацьких текстах наша земля Україною йменується, отже, й мова українська.

Тож відколи, з якого часу існує наша українська мова? Її елементи бачимо і в санскриті, і в спорідненій до нашої мови латині, що бере початок десь із VII ст. до н.е. Отже, елементи української мови формувалися тисячоліттями, як і все у світі. Але те саме можна сказати не тільки про нашу, а й про будь-яку іншу слов’янську чи неслов’янську мову.

Справжнім початком нашої мови був час, коли певна група слов’янських племен виділилася із загальнослов’янського масиву й почала формуватися як окремий етнос — українці, історично — русичі. Це сталося в VI столітті, коли під тиском завойовників — тюркомовних аварів — з території, що між Карпатами і Дніпром, частина слов’янських племен подалася на південь (південні слов’яни), частина — на захід (західні слов’яни). Наші предки залишилися на своїй землі, перетривали аварів і невдовзі сформували свою державу з центром у Києві.

Коли слов’янські племена сусідили на спільній території, вони спілкувалися між собою, отже, при всіх племінних діалектних відмінностях вони повинні були мати й багато спільного в мові. І те спільне кожне з племен забрало з собою, потім щось збереглося до наших днів, щось втратилося. Отже, якщо слово *вода*, в одних мовах з наголосом на другому складі, в інших — на першому, є тепер в українській, польській, сербській, чеській, болгарській мовах, то його наші предки вживали й у VI та раніших століттях, до розселення слов’ян.

Щоб виявити таку лексику, треба зіставити словниковий склад різних слов’янських мов. Проте не варто зіставляти український словник з російським: російська літературна мова формувалася на основі церковнослов’янської (давньоболгарської) переважно вихідцями з Київської землі. Для зіставлення не підходить і польська мова: українці й поляки довгий час жили в одній державі, і в їхніх мовах є чимало взаємних запозичень. Українці сусідять зі словаками, теж можуть бути запозичення. Сучасні болгарська й македонська мови

зазнали сильного впливу мов тюркомовних народів: поволзьких болгар і турків. У такому разі найкоректніше українську мову порівнювати з мовами тих слов'янських народів, які не межують з Україною: з верхньолужицькою (ще в X ст. лужичани підпали під владу німців), чеською, словенською, сербською та хорватською (лексика в останніх двох мовах майже однакова).

Таке зіставлення показало, що з верхньолужицькою мовою в українській є 7,5 тис спільних незапозичених слів, з чеською — 10,8 тис, зі словенською — 9,3 тис, з сербською (хорватською) — 10,2 тис спільних незапозичених слів. Понад 13 тис слів зберегли наші предки від спільнослов'янської доби — це частина словника української мови VI століття, донесеного до нашого часу на півтора-тисячолітньому шляху.

У словнику української мови VI століття відображено побут наших далеких предків — їхні почування, стосунки між собою і з природою, їхні заняття хліборобством, ткацтвом, тваринництвом, риболовлю, будівництвом, впорядкуванням життя. З наявної лексики напрошується висновок, що в наших далеких предків уже тоді було своє письмо: адже не випадково в них були слова *писати, письмо, письмовий, писар, напис, підпис, підписати, лист, читати, читач, читальня, прочитати, книга, книгарня*. Не було тільки слова *буква*. Отже, це могло бути не буквене, а якесь інше письмо. Можливо. Але пізніше зразки його або загинули, або були знищені як язичницькі.

Вчені люди заперечать, що, мовляв, той словник не можна назвати українським, бо в VI столітті казали не *корова*, а *корва* чи *карва*; не *теля*, а *телен*. Може, й так. Але якщо моя мама казала *курова, тиле, гукно* (вікно) чи на півночі Чернігівщини кажуть *куїнь, піеч* — то це хіба не українська мова? Українська, тільки в діалектному озвученні. Тож ніяк інакше не можна назвати й ту мову, якою розмовляли наші предки півтори тисячі років тому, — тільки українською, яка постійно вдосконалювалася й збагачувалась і яку наші діди й прадіди передали нам.

Що ж до місця української мови серед інших слов'янських мов, то вона і за своєю фонетикою, і за граматичним ладом, і ще більше за словниковим складом ближча до південно- і західнослов'янських мов, ніж до східнослов'янської російської. Тут доречно навести спостереження видатного мовознавця Івана Огієнка: "Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А тим часом глибше вивчення нашої мови показує, що вона ба-

гатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, аніж з росіянином”. Цей висновок підтверджують і такі мовні факти, як чітка вимова голосних (без акання і редукації), тверді приголосні перед *е* та *и*, четверта відміна іменників (*теля*), кличний відмінок (*мамо*), перша особа множини в наказовому способі (*будьмо*) тощо, чого нема в російській мові.

І в лексиці українська мова тяжіє до південно- і західнослов'янських мов. Візьмемо кілька сторінок зі словника української мови VI століття. Сторінка зі словами від *ваба* до *ввігнути* містить 43 слова, з них 18 слов'янських слів (*ваба, вабити, вабливий, вабний, вагани, вагатися, вада, вадити, важити, важніця, вапно, вапнувати, вареха, варувати, ватра, вварити, ввечері, ввись*) нема в російській мові. На сторінці зі словами від *гад* до *гецати* 44 прадавніх слова, з них 23 слова (*гадка, гай, гайворон, гайда!, галамагати, галас, галуззя, галузка, гам!, гамати, на гамуз, гана, ганебний, ганити, ганьба, ганьбити, гарний, гарувати, гарчати, гасати, гасло, гаяти, гецати*) є тільки в українській — в російській нема. Для більшої об'єктивності розглянемо ще сторінку зі словами від *чекан* до *черствий*: 42 слова, з них таких, що не вживаються в російській мові, 13 (*чекання, чекати, чепурний, червень, червінь, червневий, червоний, червонити, червоніти, червоноперка, черевик, черевний, черінь*).

Виходить, ніби в творенні української мови, щоб нашкодити російським інтересам, брали участь не тільки поляки та австрійці, а й серби, хорвати, словенці, чехи, лужичани. Звичайно, це нісенітниця. Ніхто нікому не творив і не творить його мови, можуть тільки силоміць нав'язувати свою. І це, як правило, роблять окупанти, щоб підпорядкувати своїм інтересам чужий народ, нерідко і з допомогою перевертнів.

Корені нашої мови заглиблені в тисячоліття. Тепер вона одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу, хоч і була зневажена та переслідувана.

Доскіпливі знавці інформаційних технологій дослідили, що синонімічний ряд української мови у п'ять разів довший від російської. І справді, у російській *понял* та *понял*, в українській *зрозумів, утямив, збагнув, зметикивав, допетрав, уторопав, розшолопав, утнув, змикитив, докумекав*. Отож маємо зрозуміти й розшолопати, що той, хто нехтує рідною мовою, зневажає її, збіднює насамперед сам себе.

Літературна Україна, 6 жовтня 2016.